

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

**Класифікатор професій ISCO-88:
історія розроблення, концептуальні засади,
модель операціоналізації, застосування
в соціологічних дослідженнях**

Abstract

The article concerns with the history of development of the International Standard Classification of Occupations ISCO-88, its various areas of use, conceptual framework and operationalization model. The relevance of this article lies in the need to popularise this occupational classification among the Ukrainian researchers, the classification being widely applied in international and domestic statistics and social surveys (ESS, ISSP, etc).

The article describes various areas of use of the occupational classification; special attention is paid to the usage of occupation in sociological practice, either as the main variable in the empirical analysis or as the background variable used for the construction of typologies of social class and socioeconomic status. The author considers the history of development and implementation of the occupational classification, as well as the peculiarities of the European version ISCO-88 (COM), which is used for coding of an occupation variable in international and domestic projects. Besides, attention is paid to the occupational classification used in the Soviet period and to the modern national occupational classifications of Ukraine and Russia developed on the basis of ISCO-88. The author also describes conceptual framework of ISCO-88 and, in particular, the basic concepts and the classification structure, four levels of the aggregation scheme, major groups and skill levels. In addition, the article includes description of the main distinctions between different versions of the occupational classification (known as ISCO-58, ISCO-68, ISCO-88 and ISCO-08). The article also describes the operationalization of key variables in respondents' employment and skill level for occupational coding purposes; it also deals with coding rules and coding issues. Finally, the article discusses the arrangements to be made to maintain the quality of occupational coding in the Ukrainian data sets.

Загально визнано, що професія/заняття¹ справляє неабиякий вплив на життєві умови індивіда, його поведінку й систему цінностей. Дослідники “соціальної стратифікації” та “соціальної мобільності” приділяють увагу професії як центральному елементу у вивченні нерівностей можливостей і результатів, а також відтворення їх у різних життєвих циклах і поколіннях [2]. Головними засобами в цих видах аналізу є типології “соціального класу” і “соціоекономічного статусу”, в операціоналізації яких виокремлюють змінні професії, галузі та статусу зайнятості. У соціології сформувалася багата традиція вивчення професійної структури суспільства, професійної мобільності та професійного престижу. Цій тематиці присвячені численні фундаментальні праці західних і вітчизняних соціологів [3].

До останньої третини ХХ століття соціологічні дослідження (зокрема, професійної структури та професійного престижу) були зорієнтовані переважно на національні масиви і, відповідно, концептуалізація й операціоналізація поняття “професія” суттєво відрізнялися в різних соціологічних традиціях. Проте від 1960-х років посилювався інтерес до порівняльних соціальних досліджень, що актуалізувало розроблення єдиної методології. Зокрема, для оптимальної порівняльності масивів різних країн було потрібне створення міжнародних стандартів для ідентифікації певних змінних, і насамперед професії, галузі, статусу зайнятості, освіти тощо. Міжнародна організація праці — МОП (International Labour Organisation — ILO), заснована у 1919 році як спеціалізована структура Ліги Націй (попередниці ООН), перебрала на себе відповідальність за розроблення й імплементацію цих стандартів, щоби допомогти країнам поліпшити якість, надійність і порівнюваність їхніх статистик праці, а також сприяти розвитку методології порівняльних досліджень різного профілю. Останніми десятиліттями були створені й набули значного поширення єдині міжнародні статистичні стандарти, серед них: Міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88 (International Standard Classification of Occupations), Міжнародна стандартна галузева класифікація всіх видів економічної діяльності ISIC, Rev. 3.1 (International Standard Industrial Classification of All Economic Activities), Міжнародна класифікація статусу зайнятості ICSE-93 (International Classification of Status in Employment), Міжнародна стандартна класифіка-

¹ У західній соціології професійну належність описують двома поняттями: “заняття” (occupation), під яким розуміють будь-який вид діяльності (зокрема й той, що не потребує спеціальної підготовки), яка дає заробіток чи дохід, і “професія”, обов’язковою ознакою якої є наявність високого рівня кваліфікації та професійної підготовки, — поняття, що сягає корінням так званих “вільних професій” — богослов’я, права, медицини, військової служби та виховання (див.: [1]). Утім, поширення набуло переважно поняття “occupation” і, відповідно, дослідження, присвячені “occupational mobility”, “occupational status” та “occupational prestige”. У вітчизняній традиції ці терміни закріпилися в перекладі “професія”, “професійна мобільність”, “професійний статус” і “професійний престиж”, хоча загально визнано, що йдеться про “заняття”. Можливо, це пов’язане з тим, що в українській і російській мовах від іменника “заняття” не утворюється прикметник. У даній статті терміни “заняття” і “професія” використовуються як синоніми, позначаючи будь-який вид діяльності, яка забезпечує заробіток чи дохід.

ція освіти ISCED-97 (International Standard Classification of Education) тощо. Застосування названих класифікаторів послугувало поштовхом для розвитку багатьох порівняльних соціальних проектів. Пропонована стаття присвячена одному з них — Міжнародній стандартній класифікації професій ISCO-88.

Мета статті полягає в описі історії створення класифікатора професій ISCO¹ і його версій, розгляді сфер його застосування, концептуальних засад побудови й операціональної моделі, особливостей процесу кодування, а головне — в описі того, як цей класифікатор застосовують у соціологічній практиці і які нові можливості відкриває він для дослідників.

Сфера застосування класифікатора професій багатоманітна². Його користувачами є *статистичні служби*, які збирають і систематизують статистику щодо професійного розподілу зайнятих і безробітних, доходів, умов праці, професійних захворювань тощо³, готують статистичні дані для періодичних оглядів МОП зі статистики праці. *Законодавчі органи* використовують статистику професій з метою розроблення і проведення економічної та соціальної політики щодо зайнятості, доходів, охорони праці, освіти та професійної підготовки. *Менеджери відділів кадрів* усіх суб'єктів господарювання (підприємств, установ і організацій) керуються КП для записів про роботу до трудових книжок працівників. *Служби зайнятості* класифікують вакансії й пошукачів роботи задля ефективного добору робочих місць. *Міграційні служби* застосовують класифікацію для контролю й аналізу міжнародної міграції, набору й працевлаштування працівників, ухвалення рішень щодо дозволу на роботу чи візу. Цей класифікатор також дістав широке застосування в національних і міжнародних дослідженнях економістів, соціологів і психологів. *Соціологи* використовують професію як важливу змінну при вивченні відмінностей у соціальних позиціях, життєвих стилях і поведінці, в аналізі соціальної й економічної структури суспільства та її динаміки.

Спинімося докладніше на специфіці соціологічного застосування класифікатора професій. Залежно від мети дослідження змінну професії можна розглядати як основну або фонову в емпіричному аналізі. У першому випадку її використовують безпосередньо для вивчення соціально-професійного складу населення, взаємозв'язку професійних категорій з іншими соціальними змінними. У другому випадку, коли вона виступає фоновою змінною, її використовують як альтернативну заміну інших змінних (наприклад, еко-

¹ Далі в тексті “класифікатор професій” як загальне поняття позначатиметься аббревіатурою “КП”.

² Докладніше щодо сфер застосування класифікації професій див.: [4, с. 4–5]; веб-сайт ІЛО <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/intro.htm>.

³ У статистичних збірниках України можна знайти таку інформацію, пов'язану з професією: розподіл зайнятого і безробітного населення за професійними групами, попит і пропозиція робочої сили за професійними групами, а також навантаження незайнятого населення на вакантні робочі місця за професійними групами (наприклад, див.: [5, с. 87, 109, 200, 201]).

номічних груп або кваліфікаційних категорій¹) або як обов'язковий елемент для конструювання інших змінних (таких як соціальний клас і соціоекономічний статус)². Так, на основі 4-значного коду ISCO і додаткової інформації про зайнятість респондента на підставі SPSS-програм конструюються класові схеми Еріксона–Голдторпа–Портокареро (EGP) і Г.Еспін-Андерсена, а також Міжнародний соціально-економічний індекс Г.Ганзбума ISEI (International Socio Economic Index of Occupational Status) і Міжнародна шкала професійного престижу Д.Треймана SIOPS (Treiman's Standard International Occupational Prestige Scale) [6; 7; 8], а на основі 3-значного коду ISCO-88 (COM) — розроблюваний Євростатом єдиний стандарт соціального класу — Європейська соціоекономічна класифікація (European Socio-economic Classification — ESeC)³.

Історія створення і застосування класифікатора професій⁴. Міжнародна стандартна класифікація професій (ISCO) має тривалу історію створення й удосконалення. Необхідність створення ISCO, визнаної найважливішою в сім'ї міжнародних класифікацій, обговорювали ще у 1923 році на 1-й Міжнародній конференції статистиків праці (International Conference of Labour Statisticians — ICLS). Однак лише у 1949 році 6-та ICLS ініціювала діяльність з розвитку ISCO, а 7-ма ICLS у тому самому році схвалила попередню класифікацію із 9 розділів (major groups). У 1952 році МОП опублікувала Міжнародну класифікацію для служб міграції та зайнятості (International Classification for Migration and Employment Placement) із деталізованими описами 1727 занять, виокремлених на підставі національних класифікацій 8 індустріальних країн. На 8-й ICLS (1954) був схвалений попередній список класів (minor groups), а 9-та ICLS (1957) завершила роботу схваленням документа про розділи, класи та підкласи (major, minor and unit groups) першої версії ISCO. Вона була опублікована в 1958 році як **ISCO-58** і містила визначення структури групування й опис 1345 професійних категорій у підкласах. На 9-й ICLS також було визнано, що за певний час ISCO-58 має бути переглянута. Друга версія була опублікована 1968 року (як **ISCO-68**) із переглянutoю структурою і розширеним до 1506 категорій словником професій. Третя — чинна в даний час — версія, **ISCO-88**, була

¹ У такій якості змінна ISCO використовується, наприклад, у SPSS-програмі конструювання класової схеми Е.О.Райта для групування кваліфікаційних категорій (див. додаток до [6]).

² Перевагою класифікатора є варіативність — можливість використання різного ступеня деталізації професій (на рівні 1, 2, 3 і 4-значного коду) в різноманітних сферах застосування, на відміну від інших часто використовуваних у соціології відмінностей — наприклад, дихотомічної відмінності між двома групами (фізична і нефізична праця або “білі” і “сині” комірці) чи неієрархізованих відмінностей більш як 10000 занять, описаних у Словнику назв професій США (U. S. Dictionary of Occupational Titles) (див.: <http://www.dictionaty-occupationaltitles.net/>).

³ Із цим проектом можна ознайомитися на веб-сторінці www.iser.essex.ac.uk/esec. Зазначимо, що конструювання ESeC можливе навіть на основі 2-значного коду ISCO-88 (COM).

⁴ Історія створення ISCO подається за матеріалами ILO (див. веб-сайт ILO, а також [9]).

ухвалена на 14-й ICLS у 1987 році. Національні класифікатори професій багатьох країн ґрунтуються на одній із трьох версій ISCO, залежно від часу, коли вони були розроблені. Версія ISCO-88 стала *de facto* стандартом кодування професій у порівняльних дослідженнях, зокрема в проектах ESS, ISSP, PISA і SHARE.

Звернімо увагу, що розроблено також класифікатор **ISCO-88 (COM)**, прийнятий як європейський стандарт ISCO-88 і використовуваний у багатьох міжнародних порівняльних проектах¹ [10]. Цей класифікатор, базуючись на тих самих концептуальних і операціональних засадах, що й ISCO-88, являє собою гармонізований варіант національних класифікаторів професій країн Європейського Союзу. Він розроблений Інститутом досліджень зайнятості при університеті Ворвік (Institute of Employment Research at the University of Warwick) на замовлення Євростату (Eurostat) як результат детальних досліджень у 12 країнах ЄС.

Зараз ISCO-88 перебуває у процесі оновлення, щоб відобразити зміни, які сталися до 2008 року в економіках країн у всьому світі. Спеціалісти МОП заявляють, що оновлення не позначиться на головних принципах і структурі ISCO-88, а лише доповнить класифікацію кодами нових професій і поліпшить кодування низки професій, що спричинювали проблеми і дискусії у попередній версії 1988 року. Очікується, що оновлена версія **ISCO-08** (попередній варіант якої дискутується на сайті МОП) найближчим часом буде імплементована в національні й регіональні класифікатори, що ґрунтуються на ISCO. Планується, що на її основі класифікуватимуться дані про заняття у перебігу Всесвітньої програми перепису населення раунду 2010 року².

Наприкінці 1980-х МОП рекомендувала Міжнародну стандартну класифікацію професій ISCO-88 для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний обмін професійною інформацією. У результаті багатьма країнами ISCO-88 було прийнято за основу розроблення національних класифікаторів професій, серед них — Росія, Україна, Данія, Італія і багато інших країн³. Національні КП деяких країн, наприклад Великої Британії, ґрунтуються на схожій базовій структурі. У Греції та Португалії як національний КП прийнято адаптований ISCO-88 (COM). Разом із тим низка європейських країн, наприклад Франція і Німеччина, використовують КП, які безпосередньо не пов'язані з ISCO-88.

У радянський період у статистичних матеріалах і документах відділів кадрів професійну належність визначали на підставі Загальносоюзного класифікатора професій робітників, посад службовців і тарифних розрядів (ЗКППТР) [11]. Він був чинним від 1987 року і являв собою систематизова-

¹ Крім ISCO-88 (COM) МОП розробила ще два регіональні класифікатори. **ISCO-88 (CIS)** розвинений для Статистичного комітету Союзу незалежних держав — СНД (Statistical Committee of the Commonwealth of Independent States — CIS STAT); **ISCO-88 (OCWM)** розроблений для Азійської регіональної програми з міжнародної трудової міграції (Asian Regional Programme on International Labour Migration — ILO/UNDP) [9, с. 2].

² В Україні проведення перепису населення планується на 2011 рік.

³ До 1999 року 53 країни розробили (чи були в процесі розроблення) національні класифікатори професій, використовуючи як модель ISCO-88 або подібні до неї засади.

ний за абеткою перелік професій і посад (близько 5300 найменувань професій робітників і понад 1700 посад службовців). Система кодування в цьому класифікаторі передбачала кодові позначення професій, що практично означали їхній порядковий номер; код категорії персоналу (робітники, службовці, керівники, спеціалісти й технічні виконавці) і діапазон тарифних розрядів. Загальносоюзний класифікатор був одним із інструментів управління і планування, його активно використовували під час розроблення програм професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників, однак він не забезпечував розв'язання завдань міжнародної зіставності у царині статистичних даних. До речі, в соціологічних дослідженнях для визначення професійних категорій цей класифікатор не використовували.

У 1990-ті роки багато країн колишнього СРСР із метою подолання міжнародної незіставності статистичних даних розробляли нові класифікатори професій [12]¹. Була проведена значна робота з адаптації застосовуваних раніше найменувань професій і тарифно-кваліфікаційних характеристик до міжнародних стандартів класифікації професій². Узгодження національних класифікаторів з ISCO-88 дало змогу зіставляти професійну структуру національних економік із відповідними структурами європейських країн, регулювати процеси трудової міграції, здійснювати аналіз змін у професійній структурі попиту і пропозиції праці як на національному, так і на міжнародному ринку робочої сили, заповнювати міжнародні опитувальники з праці, а також повноцінно брати участь у порівняльних соціологічних проектах.

В Україні на основі ISCO-88 Науково-дослідним інститутом соціально-трудових відносин Міністерства праці і соціальної політики і Держкомстатом України був розроблений національний Класифікатор професій (КП України)³. Його розроблення стимулювала постанова Кабінету Мі-

¹ Крім класифікатора професій, несумісним виявився, наприклад, і чинний від 1976 року Загальносоюзний класифікатор галузей народного господарства (ЗКГНГ), що був замінений новими національними класифікаторами, розробленими відповідно до міжнародного галузевого класифікатора ISIC або його європейської версії — Номенклатури видів економічної діяльності Європейського союзу NACE (Nomenclature of Economic Activities in the European Community). Наприклад, в Україні це Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД), що побудована на підставі NACE, Rev. 1 і набула чинності 1995 року.

² У Росії 1995 року набрав чинності Загальноросійський класифікатор занять (Общероссийский классификатор занятий — ОКЗ) [13], що базується на ISCO-88, а 1999 року — Загальноросійський класифікатор професій робітників, посад службовців і тарифних розрядів (Общероссийский классификатор профессий рабочих, должностей служащих и тарифных разрядов — ОКПДТР) [14], розроблений замість Загальносоюзного класифікатора професій робітників, посад службовців і тарифних розрядів (ЗКППТР) 1 86 016.

³ В Україні International Standard Classification of Occupations перекладено як Міжнародна стандартна класифікація професій (у Росії — занять), відповідно й національні класифікатори дістали відмінні назви в плані перекладу поняття “occupations” — Загальноросійський класифікатор занять (Общероссийский классификатор занятий — ОКЗ) і Класифікатор професій України.

ністрів України 1993 року “Про концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики”. КП України затверджений і набрав чинності на підставі наказу Державного комітету з питань технічного регулювання і споживчої політики у 1995 році¹ і з цього моменту загальносоюзний класифікатор — ЗКППТР — втратив чинність². Починаючи від 1996 року Держкомстат України відстежує і публікує дані стосовно професійного розподілу населення. Крім того, при проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року [15] у відповідях на запитання стосовно заняття докладно записувалася назва професії та посади або роботи, виконуваної респондентами на момент перепису. Кодування даних про професійні ознаки фізичних осіб здійснювалося відповідно до “Словника професійних занять”, спеціально розробленого для цього науковими установами країни на базі чинного в Україні Класифікатора професій ДК 003-95 з урахуванням змін, внесених до нього у 1998–2001 роках.

Історія соціологічного застосування в Україні класифікатора ISCO для кодування змінної професії (і що важливо — широкого доступу до відповідних даних) розпочалася з міжнародних проектів³. Уперше він був застосований у другій хвилі проекту ESS 2005 року, що можна вважати початком соціологічного моніторингу даних про професійні категорії. При цьому для кодування професій було застосовано версію ISCO-88 (COM), рекомендовану координаторами проекту для всіх національних масивів із метою оптимальної зіставності даних. Здобувши перший позитивний досвід кодування професій у двох хвилях ESS і усвідомивши значення цієї змінної в конструюванні схем соціального класу і соціоекономічного статусу, співробітники відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України виступили з ініціативою включати змінну професій, закодovanу відповідно до ISCO-88 (COM), також у вітчизняні соціологічні проекти. Ця ідея була підтримана координаторами проектів моніторингу й омнібуса, здійснюваних Інститутом соціології НАН України. Уперше запитання, необхідні для отримання змінної ISCO і подальшого конструювання різноманітних класових схем, у 2007 році були включені до анкети омнібуса, а 2008 року — до анкети моніторингу. Таким чином, зараз співробітники відділу соціальних структур Інституту соціології забезпечують кодування змінної професії як у національних масивах міжнародних проектів ESS і ISSP, так і в українських проектах моніторингу й омнібуса.

¹ Від 1995 року КП України мав щорічні доповнення, а 2005 року вийшла його нова редакція. У наш час у зв'язку з необхідністю адаптації національних класифікаторів до нової версії ISCO-08 розробляють друге видання українського Класифікатора професій ДК 003 : 2005.

² Для зручності користування в додатках А і Б паралельно кодам Класифікатора професій України [4] наводяться також коди ЗКППТР.

³ Наскільки відомо авторові статті, цю змінну і раніше включали до дослідницьких проектів різноманітних вітчизняних соціологічних центрів, однак дані стосовно професійних категорій не були доступні для широкого використання й не відображені в соціологічних публікаціях.

Концептуальні засади¹. ISCO-88 організовує професії в ієрархічному порядку. Одиницею найнижчого рівня класифікації є **робота** (job), яку визначають як перелік завдань і обов'язків, що їх має виконувати одна людина. Роботи згруповано у **професії/заняття** (occupations) відповідно до ступеня однорідності змісту робіт, тобто схожості складових їхніх завдань і обов'язків.

У ISCO професії згруповані в однорідні категорії на основі схожості **кваліфікації** (skill), необхідної для виконання робочих завдань і обов'язків. Два виміри поняття “кваліфікація” вирізняють для визначення ISCO-груп: **рівень кваліфікації** (skill level), що є характеристикою діапазону і складності виконуваних завдань, і **спеціалізацію** (skill specialisation), що відображає вид необхідних знань, використовуваних інструментів і устаткування, виробничих процесів, вироблюваної продукції, наданих послуг тощо.

Таблиця 1

Рівні кваліфікації ISCO-88 і категорії ISCED-97²

Рівень кваліфікації ISCO (ISCO Skill Level)	Категорії ISCED (ISCED Categories)
Перший рівень	Категорія 1, що включає початкову освіту, яка зазвичай розпочинається у віці 5–7 років і триває близько 5 років
Другий рівень	Категорії 2 і 3, що включають перший і другий ступені середньої освіти. Перший ступінь розпочинається у віці 11 чи 12 років і триває близько трьох років; другий ступінь розпочинається у віці 14 чи 15 років і також триває близько трьох років. У деяких випадках необхідний досвід роботи або період підготовки на виробництві, іноді формалізований в учнівстві. Цей період може доповнюватися формальною професійною підготовкою або замінити її частково чи навіть цілком
Третій рівень	Категорія 5 (категорію 4 навмисно опущено) містить освіту, що розпочинається у віці 17 чи 18 років, триває близько чотирьох років і веде до присудження ступеня, не еквівалентного першому університетському ступеню
Четвертий рівень	Категорії 6 і 7, які включають освіту, що розпочинається у віці 17 чи 18 років, триває близько трьох, чотирьох і навіть більше років і веде до присудження університетського чи післяуніверситетського ступеня або еквівалентного йому

Джерело: ILO, 1990 [17, с. 2–3].

Критеріями рівня кваліфікації є рівень освіти/професійної підготовки і досвід практичної роботи, які в сукупності утворюють необхідні передумо-

¹ Матеріали МОП про роботу із класифікатором професій, на основі яких викладено основні положення ISCO, можна знайти у [4, с. 5–6; 9; 10; 16].

² Стосовно того, яким чином ці рівні кваліфікації сумісні з національною системою освіти України, див. таблицю 3.

ви для виконання роботи певної складності. Вважають, що в міжнародних порівняннях можуть бути ідентифіковані лише кілька категорій “рівня кваліфікації”. Для створення класифікаційної структури ISCO-88 на її найбільш агрегованому рівні — розділів (major groups) — розроблено **чотири рівні кваліфікації** [17] (див. табл. 1). Вони операціоналізовані частково в термінах Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-97, а частково — в термінах професійної формальної підготовки (formal training), яку використовують для розвитку кваліфікаційного рівня працівника.

Причому розробники ISCO наголошують, що використання категорій ISCED для визначення рівнів кваліфікації зовсім не означає, що ті чи ті професійні навички можуть бути досягнуті лише в процесі формальної освіти чи підготовки. Більшість навичок можна здобути завдяки досвіду практичної роботи і неформальної підготовки на виробництві. Утім, відомо, що формальна освіта і підготовка відіграють істотнішу роль у професіях більш високих кваліфікаційних рівнів, ніж більш низьких, до того ж в одних країнах вони важливіші, ніж в інших. Однак вирішальним чинником для визначення того, як професія має бути класифікована в ISCO, є наявність кваліфікаційних навичок, необхідних для виконання завдань і обов’язків даної роботи, а не спосіб, у який ці навички були набуті.

Структура класифікації¹. Кодування об’єктів класифікації в ISCO здійснено за фасетним методом. Кодові позначення професій складаються з цифр від 0 до 9. Схема ієрархічної структури кодових позначень ISCO-88 складається з чотирьох рівнів групування²:

- x 1-значний код — **розділ** (major group),
- xx 2-значний код — **підрозділ** (sub-major group),
- xxx 3-значний код — **клас** (minor group),
- xxxx 4-значний код — **підклас** (unit group)³.

Чотири рівні групування в міжнародній версії ISCO-88 складаються з 10 розділів, 28 підрозділів, 116 класів і 390 підкласів.

¹ Список розділів, класів і підкласів ISCO-88 подано на веб-сайті ILO <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/isco88/major.htm>. Відповідну інформацію про ISCO-88 (COM) можна знайти на веб-сайті Warwick IER <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/ier/research/ISCO88/english>, а про Класифікатор професій України — у [4].

² На відміну від ISCO-88, схема ієрархічної структури КП України включає ще один (п’ятий) рівень — “групи” (що підрозділяють підкласи), його код позначається цифрою після крапки (див. [4, с. 6]). Для цього групування введено додатковий критерій “кваліфікаційний рівень”, застосований для виокремлення в розділах 5, 7, 8 груп професій, пов’язаних із виконанням робіт високої, середньої й низької кваліфікації.

³ Переклад назв основних груп ISCO автор статті навмисно залишає аналогічним до назв у КП України, щоби вводити у вітчизняний соціологічний дискурс лексику, термінологічно ідентичну використовуваним в українській статистиці. Звернімо увагу, що в Загальноросійському класифікаторі занять переклад основних груп ISCO інший: “укрупненная группа”, “подгруппа”, “составная группа” і “базовая группа” відповідно.

Окремі професії згруповано в підкласи — найнижчий рівень ієрархії, а на кожному наступному рівні групування вони класифікуються в дедалі узагальненіші категорії. Наприклад, як окреме заняття “вихователь дитячого садка” належить до підкласу ISCO “2332 Вихователі дошкільних закладів”, що належить до класу “233 Вчителі початкової школи і працівники дошкільних установ”, що є частиною підрозділу “23 Викладачі”, що входить до розділу “2 Професіонали”.

Класифікаційна структура ISCO-88 містить 10 розділів професій (таблиця 2). Щоправда, 10-й розділ “Збройні сили”, що позначається кодом “0” (куди відносять усі види робіт у збройних силах, незалежно від рівня освіти і підготовки), рідко використовують в емпіричному аналізі.

Таблиця 2

Розділи і рівні кваліфікації ISCO-88

№	Розділ	Рівень кваліфікації
1	Законодавці, вищі державні службовці, керівники	—
2	Професіонали	4-й
3	Спеціалісти	3-й
4	Технічні службовці	2-й
5	Працівники сфери торгівлі та послуг	2-й
6	Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	2-й
7	Кваліфіковані робітники з інструментом	2-й
8	Оператори і складальники обладнання і машин	2-й
9	Найпростіші професії	1-й
0	Збройні сили	—

Звернімо увагу, що для ідентифікації й групування восьми із десяти розділів ISCO-88 застосовано чотири описаних вище рівні кваліфікації. П’ять із восьми розділів (із 4-го до 8-го) передбачають однаковий рівень кваліфікації, а диференційовані вони відповідно до типу спеціалізації необхідних навичок, що відображений як ярлик назви розділів. А от стосовно двох розділів (“законодавці, вищі державні службовці й керівники” і “збройні сили”) критерій рівня кваліфікації не застосовано, оскільки важливішими критеріями схожості тут вважають інші аспекти типу роботи, такі як законодавчі й управлінські функції та військові обов’язки відповідно. В результаті всередині цих двох розділів існують значні відмінності в рівні кваліфікації.

Зазначимо, що на кожному наступному рівні ISCO згруповано види занять з урахуванням глибшої спеціалізації. Підрозділи і класи сформовано на основі критерію професійної спеціалізації. В одному випадку це тип необхідних знань, в іншому — використовувані інструменти, застосовувані матеріали або різновид виробленого продукту і наданих послуг.

З описом основних розділів і рівнів кваліфікації ISCO-88 на прикладі Класифікатора професій України можна ознайомитися в таблиці 3.

Таблиця 3

Опис розділів і рівнів кваліфікації Класифікатора професій України

№	Розділи	Описання основних розділів професій	Необхідний рівень кваліфікації
1	2	3	4
1	Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери	Професії, пов'язані з визначенням і формуванням державної політики, законодавчим регулюванням; вищим державним управлінням; правосуддям і прокурорським наглядом; керівництвом підприємствами, установами, організаціями та їхніми підрозділами, незалежно від форм власності та видів діяльності	Щодо кваліфікації як ознаки класифікації цей розділ, порівняно з іншими, є змішаним. Розділ охоплює широке коло професій, пов'язаних зі здійсненням різноманітних функцій управління і керівництва, які в цілому суттєво відрізняються за своєю складністю та відповідальністю
2	Професіонали	Професії, що передбачають високий рівень знань у галузі фізичних, математичних, технічних, біологічних, агрономічних, медичних чи гуманітарних наук. Професійні завдання полягають у збільшенні існуючого обсягу знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладенні відповідних дисциплін у повному обсязі	Ці професії вимагають від робітника (з урахуванням кола та складності певних професійних завдань та обов'язків) кваліфікації за: дипломом про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра; дипломом про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук; атестатом про затвердження вченого звання старшого наукового співробітника, доцента, професора
3	Фахівці	Професії, що вимагають знань в одній чи більше галузях природознавчих, технічних і гуманітарних наук. Професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних із застосуванням положень та використанням методів відповідних наук	До цього розділу належать професії, яким відповідає кваліфікація за дипломом чи іншим відповідним документом: молодшого спеціаліста; бакалавра; спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку; спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами чи їх обслуговування)
4	Технічні службовці	Професії, що передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження, відновлення інформації та проведення обчислень. Професійні завдання пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинках чи інших конторських машинах, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрація чи передавання інформації)	До цього розділу належать професії, до яких може бути застосований рівень кваліфікації "молодший спеціаліст", а також професії, що вимагають повної загальної середньої та професійно-технічної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві
5	Працівники сфери торгівлі та послуг	Професії, що передбачають знання, необхідні для надання послуг або торгівлі в магазинах і на ринках. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтримкою правопорядку, торгівлею тощо	Більшість професій цього розділу вимагає повної загальної середньої та професійно-технічної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Низка професій можуть мати освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста

Закінчення табл. 3

1	2	3	4
6	Кваліфіковані робітники сільськогосподарського і лісового господарств, риборозведення і рибальства	Професії, що передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу. Професійні завдання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин і полюванні, добуванні риби, її розведенні, збереженні й експлуатації лісів з орієнтацією на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торговельним підприємствам чи окремим покупцям	До цього розділу належать професії, що вимагають повної загальної середньої та професійно-технічної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві
7	Кваліфіковані робітники з інструментом	Професії, що передбачають знання, необхідні для вибирання способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого процесу, характеристик та призначення кінцевої продукції. Професії, пов'язані з видобутком корисних копалин, будівництвом і виробленням різної продукції	Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійно-технічної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій, пов'язаних із виконанням робіт високої кваліфікації, потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста. Більшість професій цього розділу пов'язані з виконанням робіт середньої кваліфікації та вимагають професійно-технічної освіти чи професійної підготовки на виробництві
8	Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	Професії, що передбачають знання, необхідні для експлуатації та нагляду за роботою устаткування, машин, а також для їх складання. Професійні завдання охоплюють розроблення корисних копалин чи нагляд за їх видобутком, ведення виробничого процесу та виробництво продукції на устаткуванні чи машинах, керування транспортними засобами чи пересувними установками, складання виробів із деталей та вузлів	Для деяких професій, пов'язаних із виконанням робіт високої кваліфікації, потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста. Професії, пов'язані з виконанням робіт середньої кваліфікації, вимагають повної загальної середньої та професійно-технічної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Для професій, пов'язаних із виконанням робіт низької кваліфікації, достатньо базової загальної середньої освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу
9	Найпростіші професії	Найпростіші професії/заняття потребують знань для виконання простих завдань із використанням ручних інструментів, у деяких випадках зі значними фізичними зусиллями. Професійні завдання пов'язані з продажем товарів на вулиці, збереженням та охороною майна, прибиранням, чищенням, пранням, прасуванням та виконанням низькокваліфікованих робіт у видобувній, сільськогосподарській, риболовній, будівельній та промисловій галузях	Для виконання професійних завдань достатньо базової загальної середньої освіти або початкової загальної освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу

Джерело: Класифікатор професій ДК 003 : 2005. — К., 2005. — С. 5–8.

Відмінності у версіях ISCO. У класифікаційній структурі описаних вище версій ISCO є значні відмінності.

Почнемо з відмінностей між ISCO-68 і ISCO-88¹. Чимало користувачів ISCO-68 вважали, що відмінності всередині кожного із 9 розділів, що становили верхній рівень групування, надто великі, щоби ці групи задовольняли всі вимоги емпіричного опису й аналізу. Разом із тим наступний рівень групування із 83 класами містив забагато деталей для багатьох видів аналізу, а також для міжнародних звітів про професійні розподіли. Цю ваду було подолано введенням до структури ISCO-88 підрозділів (sub-major groups) як нового рівня системи групування — між розділом і класом. Ще одна істотна відмінність ISCO-88 від ISCO-68 полягає в тому, що в ISCO-88 роботи, які передбачають виконання менеджерських функцій, зібрано в одному розділі (“законодавці, вищі державні службовці і керівники”), а раніше — у ISCO-68 — вони потрапляли до різних розділів.

ISCO-88 та її європейська версія ISCO-88 (COM), базуючись на ідентичних концептуальних засадах, мають низку відмінностей в операціональній моделі [10]. Головна з них полягає в операціоналізації 1-го розділу “законодавці, вищі держслужбовці і керівники”. Якщо в ISCO-88 розрізняють “корпоративних керівників” (corporate managers) і “загальних керівників” (general managers) за кількістю менеджерів, необхідних для управління підприємством/установою (до першого підрозділу відносять тих, хто має в підпорядкуванні більш як 2-х менеджерів, до другого — двох і менше), то в ISCO-88 (COM) як критерій диференціації керівників використовують кількість підлеглих найманих працівників (як більш емпірично доступну інформацію, ніж кількість менеджерів). У європейській версії керівники, які управляють організаціями із менш ніж 10 найманими працівниками, класифіковані як “загальні керівники”, але щоби підсилити відмінності між версіями, назву цього підрозділу замінено на “керівники малих підприємств”.

Нова версія ISCO-08 також матиме певні відмінності. Користувачі ISCO очікують, що класифікатор 2008 року розв’яже проблеми, що існували у попередніх версіях. Він має стати ефективним засобом для класифікації нових професій (зокрема в ІТ-секторі) і подолати наявні раніше кодові неоднозначності — наприклад, стосовно фермерів, самозайнятих і менеджерів. Водночас із новою версією пов’язані деякі побоювання користувачів. Хоча заявляють, що базові принципи конструювання ISCO-88 будуть збережені, однак Г.Ганзбум і Д.Трейман [18], проаналізувавши попередній варіант нової версії, розміщений на сайті ІЛО, дійшли висновку, що нова класифікація створить суттєву проблему щодо вимірювання професій у соціальних дослідженнях, особливо в міжнародних дослідженнях професійної мобільності і професійного статусу. Це зумовлено тим, що багато класів (minor groups) змінять цифровий код (а часто і зміст), відтак простий перетин між ISCO-88 і ISCO-08 буде неможливим. У зв’язку з цим знадобляться час і зусилля для внесення змін до таких часто використовуваних

¹ Ці відмінності важливо знати не лише з історичної точки зору, а й тому, що версія ISCO-68 і досі широко застосовується у порівняльних дослідженнях.

міжнародно порівнюваних вимірювань професійного статусу, як класова типологія EGP, соціоекономічний індекс ISEI і шкала професійного престижу SIOPS.

Операціональна модель. З метою отримання змінної професії, заведеної відповідно до ISCO-88, до опитувальників національних і міжнародних проектів закладають низку базових змінних/запитань¹. Найліпшим підґрунтям для визначення коду професії спеціалісти МОП вважають два відкриті запитання — про назву професії/посади респондента і про основні завдання й обов'язки, виконувані на роботі². Проте для точного кодування потрібна додаткова інформація про характеристики зайнятості респондента, серед цих змінних — галузь (що робить/виробляє підприємство/організація, в якій респондент працює); рівень здобутої освіти; рівень підготовки/кваліфікації, необхідний, на думку респондента, для виконання його роботи; статус зайнятості, наявність і кількість найманих працівників; наявність функцій керівництва і кількість підлеглих. У великих порівняльних проектах (ESS, ISSP, PISA тощо) ці запитання зазвичай включені в основний блок анкети (“core module” або “standard background variables”), що повторюється в кожній хвилині проекту.

Ці ключові запитання в одних проектах (наприклад, ESS) можуть формулюватися однаково для всіх країн-учасниць, а в інших (наприклад, ISSP) — національно своєрідно, на розсуд фахівців цих країн. Крім того, у методологічному протоколі одних проектів (наприклад, ESS) чітко зазначено, що всі країни-учасниці кодують професії у своїх масивах відповідно до ISCO-88 (COM), а в інших проектах (наприклад, ISSP) допускаються варіації — можливість використовувати ISCO-88 або національні класифікатори (наприклад, КП України), при цьому у звіті слід указувати, який тип класифікатора використано. Варіативним є також рівень деталізації класифікації професій у різних соціологічних проектах — це може бути і 4-значна схема кодування (ESS, ISSP), і 3-значна (ESeC).

Звернімо увагу, що блок запитань про зайнятість ставлять не лише тим, хто має роботу в даний час (оплачувану зайнятість або самозайнятость), а й тим, хто мав її в минулому або матиме в майбутньому. У другому випадку (якщо респондент на момент опитування є, приміром, пенсіонером, безробітним або перебуває у відпустці по догляду за дитиною) запитують про

¹ Набір необхідних для кодування запитань може значно варіювати за їхньою кількістю та формулюваннями. Якщо для збирання даних використовують інтерв'ю (як, наприклад, в ESS і ISSP), тоді достатньо 7–8 запитань про зайнятість і кваліфікацію респондента, а в разі роздавального опитування, яке передбачає самозаповнення (як у моніторингу й омнібусі Інституту соціології НАН України) потрібно більше запитань. Формулювання запитань також специфічні для роздавального опитування та інтерв'ю.

² Існує багато версій того, як можна поставити запитання про назву професії, головні завдання і обов'язки роботи, галузь економіки, рівень необхідної професійної підготовки [19]. Наприклад, у проекті ESS ключові запитання сформульовано так: “на якій посаді респондент працює (працював)” і “чим безпосередньо доводиться займатися основну частину робочого часу”.

його останню роботу. У третьому випадку (якщо людина наразі є учнем, студентом, аспірантом тощо) запитують про професію, яку вона здобуває, і кодують її відповідним чином.

Причому в ISCO контекст виразу “мати роботу” має широкий смисл: класифікація є застосовною до всіх ситуацій зайнятості — найманих працівників, самозайнятих і членів сім’ї, які допомагають у сімейному бізнесі, тобто до будь-якого заняття, що забезпечує оплату, дохід чи сімейний зиск.

Залежно від цілей дослідження до анкети можна включати запитання для отримання інформації про професію і соціальний клас не лише самого респондента, а й чоловіка/дружини (наприклад, у разі вивчення соціальної однорідності сімей), батька і матері (у дослідженнях міжгенераційної мобільності), а також інформацію про першу постійну роботу респондента (при вивченні внутрішньогенераційної мобільності), про додаткову роботу (в разі дослідження феномена вторинної зайнятості). Щоправда, плануючи дослідження, слід зважати на те, що збільшення одиниць кодування вимагає тривалішого періоду кодування і більшої кількості кодувальників.

Звісно, за потреби можна класифікувати респондента відповідно до його кількох занять — основного і додаткового, які він виконує паралельно на момент опитування (або планує виконувати в майбутньому). Однак дослідника частіше цікавить лише одна (основна) зайнятість кожного респондента, у цьому разі йому слід сформулювати правила пріоритету для вибору однієї роботи, яка має бути класифікована. Такі правила зазвичай формулюються із посиланням на найбільшу кількість робочих годин чи доходу, заробленого впродовж певного періоду.

Якщо заняття охоплює широке коло професійних завдань, то його класифікацію здійснюють з використанням принципу пріоритетності. Так, у випадках, коли завдання працівника пов’язані з різними стадіями процесу виробництва і розподілу товарів і послуг, пріоритет віддають виробничим завданням (якщо при цьому такі завдання, як продаж, транспортне обслуговування або управління виробничим процесом і т. ін. не домінують). Якщо для виконання різних завдань необхідна підготовка різного рівня, то заняття класифікують відповідно до тих завдань, реалізація яких вимагає більш високого рівня кваліфікації.

Правила кодування. Кодування (тобто вибір належного коду професії) може здійснювати респондент, інтерв’юєр чи експерт-кодувальник. Якщо кодує сам респондент, йому надають набір значень (value-set) і пропонують відзначити те, що йому/їй найбільшою мірою підходить¹. При цьому респондентові пояснюють, на якій підставі йому слід обирати одну із можливих категорій. Якщо кодування здійснює інтерв’юєр, тоді в перебігу інтерв’ю він одночасно збирає інформацію і визначає доречний код на основі отриманої від респондента інформації. Якщо кодує експерт-кодувальник, тоді респондент або інтерв’юєр під час інтерв’ю записує інформацію, на основі якої

¹ Цей варіант застосовують, наприклад, в ESS для отримання інформації про професію батька і матері респондента (див. опитувальник ESS-2006).

експерт пізніше обирає певне значення¹. При цьому інтерв'юєри й експерти, які здійснюють кодування, мають знатися на основних принципах побудови класифікатора й отримати докладні й чіткі інструкції з приводу того, які елементи відповідей залучати і як їх використовувати.

Кодування професій — складний процес, що потребує часу й уваги, адже кодувальник для присвоєння коду кожному респондентові має враховувати і зіставляти якомога більше інформації про особливості його зайнятості. Крім відповідей на запитання про назву посади респондента і про основні робочі завдання й обов'язки, що є підґрунтям для визначення коду професії, залучається також інформація про рівень його освіти, статус зайнятості, галузь, наявність підлеглих тощо². У цьому процесі виникає чимало спірних моментів, які можуть бути пов'язані, наприклад, із наявністю суперечностей між рівнем здобутої освіти і рівнем необхідної для виконання роботи підготовки або з браком інформації для упевненого кодування (в разі самозаповнення важко проконтролювати повноту відповідей на відкриті запитання).

Однією з умов якісного кодування є створення адекватних засобів кодування. Це пов'язане з розробленням кодувальних індексів, правил і процедур. Зараз набули розвитку комп'ютеризовані програми кодування, які забезпечують точну й ефективну класифікацію професій респондентів, оптимізуючи час і зусилля дослідників³.

Етап кодування обов'язково має включати процедури контролю якості. Вони необхідні для перевірки якості результатів кодування і забезпечення зворотного зв'язку кодувальників і відповідальних за класифікацію і кодувальні засоби осіб. Використовують різні варіанти процедур, що забезпечують якість кодування, наприклад, два кодувальники незалежно один від од-

¹ Варіант кодування професій підготовленими кодувальниками сьогодні використовують найчастіше. Приміром, у німецьких колег [20] підготовка кодувальника, здатного працювати самостійно, становить мінімум 40 годин тренінгу й півроку досвіду. Для навчання їх розроблено спеціальну інструкцію.

² Наприклад, професія “бухгалтер” з урахуванням інших характеристик зайнятості й освіти респондента може бути закодована чотирма кодами: 1231 — “керівники фінансових, бухгалтерських, економічних, юридичних і адміністративних підрозділів (які мають понад 10 підлеглих)”, 2411 — “професіонали у царині аудиту і бухгалтерського обліку” (з повною вищою освітою), 3433 — “бухгалтери і касири-експерти” (з дипломом молодшого спеціаліста чи бакалавра), 4121 — “реєстратори бухгалтерських даних” (повна середня освіта і професійна підготовка).

³ Кодування за допомоги комп'ютерної програми передбачає, що під час інтерв'ю (телефонного або “віч-на-віч”) інтерв'юєр озвучує респондентові низку запитань, які послідовно висвічуються на екрані комп'ютера. Якщо вже при відповіді на перше запитання (про назву професії та основні робочі завдання) зрозуміло, до якої категорії віднести респондента, то програма автоматично приписує йому код. Якщо інформації недостатньо, тоді на екрані висвічуються уточнювальні запитання доти, доки зібраних даних не буде досить, щоб програма приписала респондентові той чи інший код (інформацію з цієї теми див.: [21]).

ного кодують масив, а потім порівнюють свої дані, або правильність кодування перевіряє особа, відповідальна за кодування¹.

Підсумкові зауваження. Широке застосування класифікатора професій ISCO у міжнародних соціальних проектах диктує необхідність ознайомлення українських дослідників із його концептуальними засадами, операціональною моделлю, особливостями кодування й ефективними засобами використання цього комплексного інструменту в соціології. Багатофункціональне використання змінної професії в соціологічній практиці свідчить на користь необхідності включення її до всіх вітчизняних проектів. При цьому такий складний інструмент, як ISCO, має бути українськими дослідниками добре опанований. Необхідно бути впевненими в тому, що професійні категорії кодуються в українських масивах максимально адекватно, наскільки це доступно на підставі наявної інформації. З метою забезпечення якісної інформації про професію слід удосконалювати наші знання й уміння у складанні блоку запитань, необхідних для кодування змінної професії; актуальним є розроблення інструкцій для кодування професій у вітчизняних соціологічних проектах, а також формування групи кодувальників та професійне навчання їх. У соціологічних центрах України важливо збирати, зорганізовувати, аналізувати й узагальнювати вітчизняну інформацію стосовно професії й зайнятості, намагаючись робити її зіставною з даними вітчизняної статистики і міжнародних проектів. Із конкретним прикладом застосування змінної професії в емпіричному дослідженні можна буде ознайомитися в наступній статті автора, присвяченій аналізу даних про професійну структуру населення України та її динаміку впродовж останнього десятиліття, а також про гендерний, віковий, поселенський і регіональний профілі професійного розподілу населення.

Література

1. *Александрова Т.Л.* Методологические проблемы социологии профессий // Социологические исследования. — 2000. — № 8. — С. 11–17; Профессия // Большой толковый социологический словарь (Collins). — М., 1999. — Т. 2. — С. 105.

2. *Erikson R., Goldthorpe J.* The constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies. — Oxford, 1993.

3. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — С. 373–424; *Blau P.M., Duncan O.D.* American occupational structure. — N.Y., 1967; *Treiman D.* Occupational Prestige in Comparative Perspective. — N.Y., 1977; Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов. — Новосибирск, 1974; *Черноволенко В.Ф., Оссовский В.Л., Паниотто В.И.* Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. — К., 1979; *Макеев С.А.* Социальные перемещения в крупном городе. — К., 1989 та ін.

4. Класифікатор професій ДК 003 : 2005. — К., 2005 (повний текст з усіма додатками див.: <http://www.ukrstat.gov.ua>).

¹ Наприклад, у дослідницькому центрі ZUMA — Zentrum fur Umfragen, Methoden und Analysen (Мангейм, Німеччина) 75% анкет кодують паралельно, а в разі якщо працює кодувальник, який має невеликий досвід, перевіряють 100% анкет.

5. Економічна активність населення України 2006 : Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. — К., 2007.
6. *Leiulfsrud H., Bison I., Jensberg H.* Social Class in Europe // European Social Survey 2002/3. NTNU Samfunnsforskning / NTNU Social Research Ltd., 2005.
7. *Ganzeboom H.B.G., Treiman D.J.* Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations // Social Science Research. — 1996. — № 25. — P. 201–239.
8. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К., 2007. — С. 33–104.
9. *Hoffmann E.* International Statistical Comparisons Occupational and Social Structures: Problems, Possibilities and the Role of ISCO-88. — ILO, 1999.
10. *Elias P., Birch M.* ISCO-88 (COM): A Guide for Users. Establishment of Community-Wide Occupational Statistics. — University of Warwick, Institute for Employment Research, 1994.
11. Общесоюзный классификатор профессий, должностей и тарифных разрядов. 186016. — М., 1991; Загальносоюзний класифікатор професій, посад та тарифних розрядів. 186016. — М., 1991.
12. *Парфенцева Н.* Міжнародні статистичні класифікації в Україні: впровадження й використання : Навчальний посібник. — К., 2000.
13. Общероссийский классификатор занятий (ОКЗ). — <http://doc.unicor.ru/classifiers ОКZ.htm>.
14. Общероссийский классификатор профессий рабочих, должностей служащих и тарифных разрядов (ОКПДТР) — http://doc.unicor.ru/classifiers/classifers-OKPDTR_review.htm.
15. Всеукраинская перепись населения 2001 — http://www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/social_ekonomik/
16. Labour statistics for a market economy: Challenges and Solutions in the Transition Countries of Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union / Ed. by I. Chernyshev. — Budapest, 1994; *Hoffmann E. et al* What kind of work do you do? Data collection and processing strategies when measuring “occupation” for statistical surveys and administrative records. STAT working paper 95/1. ILO. — Geneva, 1995; *Embury B. et al.* Constructing a map of the world of work: How to develop the structure and contents of a national standard classification of occupations. STAT working paper 95/2. ILO. — Geneva, 1997; *Leeuwen M.H.D., Maas I. et al.* Historical standard coding of occupations: Final coding principles with examples from Norway and Germany // HISMA Occasional Papers and Documents Series. — Berlin, 1999. — № 4; *Husmanns R.F.* Measurement of employment, unemployment and underemployment — current international standards and issues in the application // ILO Bulletin of Labour Statistics, 2007. — № 1. (www.ilo.org/public/english/burea/stst/papers/listart.htm)
17. International Standard Classification of Occupations (ISCO-88). International Labour Office, Geneva, 1990.
18. *Ganzeboom H., Treiman D.* ISCO-2008: Changes, Prospects and Applications. Paper presented at Spring Meeting of the RC28 of the ISA “Social Stratification and Insiders/Outsiders: Cross-national Comparisons within and between Continents”. EUI/RSCAS, Florence, 15-17 May, 2008.
19. *Erikson R., Jonsson J.O.* How to Ascertain the Socio-structural Position of the Individual in Society // <http://naticent02.uuhost.uk.uu.net>.
20. *Gies A.* Handbuch für die Berufsvercodung. — Mannheim: ZUMA, 2007.
21. *Hoffmeyer-Zlotnik J.H.P., Hess D., Geis A.J.* Computerunterstützte Vercodung der International Standard Classification of Occupation (ISCO-88) // ZUMA-Nachrichten. — 2004. — 55, Jg. 28, November. — P. 29–52.